

Narcisa LENGEL — KRIZMAN

AKCIJA SPAŠAVANJA KOZARSKE I DRUGE DJECE IZ USTAŠKIH LOGORA«

Zvjerski postupci ustaša u njihovim koncentracionim logorima² postali su općenito poznati, pa su oni pod pritiskom javnog mnjenja, a svakako na sugestiju Nijemaca i uz njihovu privolu,³ od ljeta god. 1942. dozvolili pojedinim ekipama Crvenog križa iz Zagreba da u logorima Jasenovca i ostalim sabiralištima preuzmu kozarsku djecu.⁴ Za tu su djecu osnovani novi logori koji su figurirali pod nazivom »dječjih domova« ili »prijvatilišta za djecu izbjeglica«. Da kamuflaža bude potpunija, pri tom su koristili organizaciju Hrvatskog crvenog križa i Ministarstvo udružbe i socijalne skrbi koje je preuzelo opskrbu tih logora a sigurno je da su ustaše nastojali stvoriti utisak da se u tim specijalnim »dječjim ustanovama« vodi i specijalna brigada o djeci. Djeca su, inače, u tim sabiralištima imala ostati kraće vrijeme (»nakon provedenoga zdravstveno-zaštitnog roka«) a zatim ih se — prema odredbi Ministarstva udružbe od 23. kolovoza 1942. trebalo dati »na odgoj« i to: 1) Roditeljima, u koliko ne postoje politički razlozi protiv ove predaje 2) Hrvatskim i katoličkim, seljačkim i građanskim obiteljima 3) Državnim i posebničkim dječjim domovima i odgojnim zavodima, ako to zahtijevaju posebni razlozi. Dojenčad i mala djeca, za koju ne postoje potrebni podaci, imadu se proglašiti nahodima i s njima postupati prema postojećim zakonima (...) Sva (...) djeca smatraju se pitomcima Državne dječje zaštite Ministarstva udružbe.«⁵ Tada je započela velika i humana akcija spašavanja tisuće i tisuće djece; akcija u kojoj su se angažirali mnogobrojni pojedinci, ustanove i cijele organizacije.

Kada je riječ o spašavanju djece i pružanju pomoći transportima civilnog stanovništva na njihovu putu u logore, internaciju ili prisilni rad u Njemačku, preseljavanju itd., potrebno je istaći djelovanje zagrebačke partijske organizacije. Ona je okupila širok krug aktivista i uz zaista veliku podršku građana već od prvih dana okupacije počela raditi na tim zadacima. Naime, okupator je na zagrebačkim kolodvorima osnovao već u prvoj polovici god. 1941. prihvatne stanice Crvenog križa koje su imale poslužiti kao raskužne stanice za sve transporte-vlakove. Zagrebačka partijska organizacija kao i

1) Ovu temu obradila sam u ranije objavljenom radu: Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942. (zbornik: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb, 1976, 884-898) ali ću, zbog lakšeg razumijevanja i praćenja teksta, navesti izvore kojima sam se služila u ranijem i ovom radu.

2) Ustaški koncentracijski logori mogu se svrstati u dvije osnovne grupe: sabirni i radni. Sabirni su predstavljali neke vrste sabirališta uhapšenika odakle su — nakon određenog vremena — bili odvedeni na druga mjesta ili na stratilišta, ako je trebalo popuniti broj talaca pri masovnim odmazdama. Radni su logori imali biti mjesta prisilnoga i besplatnog rada logoraša, a u praksi su bili masovna gubilišta. Takva formalna podjela zadržala se s manjim izuzecima do kraja god. 1942. (Opä. M. Perien, *Ustaški logori*, Zagreb, 1966).

3) Prema sjećanju *Slave Ogrizović* »njemački general Vlecks« (vjerojatno misli pri tom na general-pukovnika Maximiliana von Weichsa, komandanta na Balkanu — o. a.) lično je sugerirao A. Paveliću da dopusti da se djeca putem Crvenog križa odvedu iz logora (S. *Ogrizović*, Zagreb se bori (u štampi). Odlomci objavljeni u *Vikendu*, br. 467-472 od 6. V - 10. VI 1977).

4) Ofenziva na Kozaru počela je 10. lipnja 1942. I u njoj je, prema statističkom pregledu — bilo uhvaćeno oko 68.000 civilnog stanovništva. Među njima je bilo i 23.858 djece od kojih je oko 11.000 stradalo po logorima (D. Luklć, *Kozarsko djetinjstvo*, Beograd 1973, 4, 6).

5) *Žene Hrvatske u NOB-u*, II, Zagreb 1955, 377.

neke druge organizacije NOP-a u gradu (prvenstveno Narodne pomoći i AFŽ), stvaraju na tim stanicama svoje punktove i uporišta i ona postaju od potkraj god. 1941. mjesta odakle antifašisti mogu kontrolirati transporte, uspostavljati veze sa zatočenicima i pomagati im. Te su prihvatne stanice odigrale značajnu ulogu upravo u akciji spašavanja djece jer su se gotovo svi transporti zaustavljali u Zagrebu, ali u pravilu na sporednim kolosijecima (tzv. Senjaku) da se spriječi kontakt s ostalim putnicima koji bi se u to vrijeme našli na tom mjestu. U prvim antifašističkim grupama koje su radile na spašavanju djece, bile su aktivistkinje Crvenog križa.⁶⁾ Postepeno se na tom humanom poslu okuplja sve veći broj ljudi, širi krug simpatizera i osnivaju nove antifašističke grupe i odbore Narodne pomoći u svim ustanovama i mjestima kamo stižu takvi transporti. Osnivaju se i u tzv. prihvatnim stanicama za izbjeglice, koje su zapravo trijažne stanice za transporte sastavljene u vrijeme neprijateljskih kaznenih ekspedicija, i u onim ustanovama koje su po svojoj funkciji bile uklopljene u rad oko interniranja djece (npr. Glavni odbor Crvenog križa, Ministarstvo udružbe, Centri za kolonizaciju djece, Središte medicinskih sestara, Škola za odgajatelje, Zarazna i druge bolnice itd.). Tako je pri spašavanju te djece bio angažiran vrlo velik broj ljudi, naročito iz zdravstvene i socijalnih službi, koji su u svom radu pokazali nevjerovatno mnogo požrtvovanja i hrabrosti radeći danonoćno u teškim uvjetima i boreći se s nepredviđenim teškoćama. Ukupno je kroz Zagreb u vremenu od 27. ožujka 1942. do 8. siječnja 1943. prošlo 13.115 djece srpske nacionalnosti na putu iz logora do novih sabirališta tj. dječjih logora u Gornjoj Rijeci, Jastrebarskom, Reci, Sisku i Zagrebu.²⁾

U logor u Gornju Rijeku⁸⁾ (nedaleko Križevaca) prvi transport od 100 »najljepših i najzdravijih« dječaka iz Uštice⁹⁾ (jednog od logora Jasenovca) stigao je 24. lipnja 1942. godine. Nešto kasnije — 2. srpnja — iz istog logora stiglo je još oko 100 dječaka, a dva dana kasnije iz Stare Gradiške¹⁰⁾ i nova grupa od 200 dječaka.¹¹⁾ Zapovjedništvo logora i »odgajatelji« bili su članovi omladinskih ustaških organizacija, dok je »pomoćno osoblje« sačinjavalo desetak studentica Zagrebačkog sveučilišta koje su morale — za vrijeme ljetnih praznika — »vršiti obveznu praksu«. ¹²⁾ One su, međutim, ubrzo i same dijele jednako tešku sudbinu s tom djecom. Naime, odmah nakon dolaska prvog transporta pojavio se i tifus koji je ubrzo prerastao u epidemiju budući da su ta djeca smještena u iste (nedezinficirane) prostorije u kojima je do ne-

6) Opš. S. Stojković, Materijali za povijest Crvenog križa (umnoženo kao rukopis), Zagreb, 1971, 41-49; Žene Hrvatske u NOB-u, II, n. dj., 370-391, 394-395.

7) Prema: Popisu ratom postradale djece koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi Prihvatne stanice Crvenog križa Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 19. XI! 1945. (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske — IHRPH - fond AFŽ, kut. 23) Od ovog broja, 596 djece ne odnosi se na kozarsku, već na onu koja su se s majkama nalazili u logorima u Loboru i Gornjoj Rijeci i koja su krajem ožujka i travnja 1942. — nakon kraćeg zadržavanja u Zagrebu — odvedena u Beograd, kao i veće grupe djece (iz Srbije) koja su proputovala kroz Zagreb na putu za Njemačku i Švicarsku u svibnju 1942.

8) U spomenutom radu S. Ogrižović (v. bilj. 3) donosi podatke za logor u Gornjoj Rijeci, međutim, iz teksta je vidljivo da se radi o logoru u Reci (nedaleko Jastrebarskog) a ne o dječjem logoru smještenom u zdanju starinskog dvorca u Gornjoj Rijeci.

9) U lipnju 1942. u Uštlcl nalazilo se oko 8.000 žena s djecom. Logor je rasformiran dva mjeseca kasnije, a transporti zatočenica otišli, su u sabiralište u Lipik (žene Hrvatske u NOB-u, II, n. dj., 373).

10) Računa se da je kroz logor Stara Gradiška prošlo oko 10.000 djece. Koliko je od njih spašeno, nije točno poznato. Utvrđeno je da je samo u ljetu 1942. iz logora bilo odvedeno 3.591 djeteta i smješteno u dječje logore u Jastrebarskom i Sisku, a manji broj u Zagreb. Koliko ih je iz te grupe kasnije umrlo ili bilo spašeno, takode nije poznato. Objavljena sjećanja daju potresnu sliku stradanja djece u tom logoru, a govore i o trovanju plinom 800 do 2.000 djece u 1942. godini (Z. Tkalec, Stara Gradiška, Vjesnik, 18. V 1945. R. Rupčić, ženski logor Stara Gradiška, Vjesnik, 25. V 1945.

11) IHRPH, fond AFŽ, kut. 23. Prema: Popisu (v. bilj. 7).

12) Ustaše su u Zagrebu nastojali provesti opći nadzor nad srednjoškolicima i studentima prvih godina i Izvanškolske nastave. Kako je školska godina 1941/42. uslijed neredovite nastave, koja je zbog nedostatka ogrijeva bila prekinuta u zimskim mjesecima, bila završena 14. srpnja, a nova započela već 16. kolovoza, za vrijeme tih kratkih praznika sva je školska omladina i dalje zadržana na okupu. Među ostalim, učenicice viših razreda gimnazije i studentice prvih godina morale su raditi mjesec dana kao tvorničke radnice, na mjestu onih radnica koje su u tom vremenu bile na dopustu, ili su studentice bile upućene na rad i to kao bolničarke, njegovateljice u previjalištima i dječjim domovima 1 si. (N. Lengel-Krizman, Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata, Zbornik: Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Zagreb, 1971, .152).

davna harala ta opaka bolest.^{13'} Ubrzo dolazi do pomora takvog razmjera da je u prvoj polovici kolovoza 1942. zapovjedništvo logora napustilo Gornju Rijeku a preživjelu djecu preuzima pristiglo osoblje Crvenog križa i u dramatičnim okolnostima prebacuje ih u Zagreb. O broju djece koja su stigla iz Gornje Rijeke postoje različiti podaci ali je utvrđeno da je na zagrebačkom kolodvoru odvojeno oko 50 najteže oboljelih dječaka. Njih su svim raspoloživim sanitetskim kolima odvezli u bolnice, ali su svi do jednoga ubrzo umrli. Ostalu djecu, njih oko 100 do 150, hitno su aktivistkinje Crvenog križa zajedno s liječnicima odveli u logor u Jastrebarsko gdje su smještene u karantenu, budući da su sva do jednoga bila zaražena tifusom. Usprkos gotovo beznadnom stanju u kojem su se nalazila, medicinsko osoblje uspjelo ih je spasiti.^{14'}

U srpnju 1942. osnovano je novo »Prihvatilište za djecu izbjeglica« u Sisku kamo stiže – 29. srpnja – prvi transport od oko 1.200 djece iz Mlake, također jednog od jasenovačkih logora.^{15'} U vremenu do siječnja 1943. kada je logor rasformiran, kroz njega je prošlo nekoliko tisuća djece. Od toga u samom logoru ih je umrlo 1.631, a do rujna 1942. predano je pojedinim obiteljima ili vraćeno rodbini ili roditeljima 1.702, dok ih je 2.296 prebačeno u Zagreb (u osam transporta u vremenu od 22. rujna 1942. do 8. siječnja 1943. godine). Većinu te djece prihvatile su obitelji u Zagrebu, a samo manji broj – nekoliko stotina – preuzela je organizacija »Caritas«.^{16'}

Na početku srpnja 1942. iz Zagreba je u logor Stara Gradiška bilo upućeno 16 sestara Crvenog križa koje su preuzele nekoliko stotina djeca da bi ih preko Zagreba odvele u novoosnovani dječji logor u Jastrebarskom. Nakon putovanja koje je trajalo više od 24 sata, transport s oko 650 djece stigao je 12. srpnja u Zagreb. Na putu je umrlo 17 djece, a prilikom raskuživanja na zagrebačkom kolodvoru, umrlo je daljnjih tridesetak. Najteže oboljelu djecu – njih 37 – prenijeli su u bolnice, ali su sva ubrzo umrla, dok je ostali dio transporta istog dana produžio u Jastrebarsko.

Taj se logor sastojao od tri dijela: barake za smještaj zdravije i jače djece (prije su te barake služile za staje u kojima su se nalazili konji talijanske vojske), bolnice (u dvorcu grofova Erdödy) i karantene (u franjevačkom samostanu).^{17'} Iz prvog transporta odmah je izdvojena velika grupa djece i smještena u bolnicu, a ostali su morali biti smješteni u prljave i neuređene barake. Slijedećih dana, međutim, počeli su stizati novi transporti. Tako: 13. i 14. srpnja 770 djece iz Stare Gradiške, 31. srpnja 850 djece iz logora Jablanac, odnosno 5. kolovoza 800 djece iz Mlake i konačno 14. kolovoza 1942. i posljednji transport dječaka iz Gornje Rijeke. Budući da su barake i bolnica u Jastrebarskom bile već prvim transportima popunjene do maksimalnog kapaciteta, trebalo je hitno pronaći nove prostorije za smještaj novih grupa. Tada su pronađene napuštene »talijanske« barake u obližnjem selu *Reka* (3 km

89

13) Logor u Gornjoj Rijeci osnovan je sredinom 1941. I u njemu su se nalazile zatočenice židovske, a samo u manjem broju srpske nacionalnosti. Već mjesec dana po osnivanju logorom je zavladao epidemija tifusa koja nije prestala sve do rasformiranja logora u svibnju 1942. (Opš. N. Lengel-Krizman, Sabirni logori n. rad, 890–893).

14) Prema: Popisu (v. bilj. 7) stoji da je u Zagreb 14. kolovoza 1942. iz Gornje Rijeke stigla orupa od 301 dječaka. Međutim, svi drugi izvori (IHRPH. fond AF2, kut. 23; Zene Hrvatske u NOB-u, II, n. dj., 375, 384–385) stazu se u broju od 100 do 150 oboljele djece odvedene u karantenu u Jastrebarsko, odnosno o broju od 50 umrlih u bolnicama u Zagrebu. Računa se da je u Gornjoj Rijeci umrlo oko 140 dječaka (Večernji list, 4. VI 1975) Sto – uzeto zajedno – odgovara približno ukupnom broju od 400 djece koja su boravila u gornjorlječkom logoru. Pretpostavljam da je u Popisu ... od 14. VIII 1942. vjerojatno riječ o nekoj drugoj dječjoj grupi pridodatoj ovoj iz Gornje Rijeke.

15) U logoru Mlaka na početku kolovoza 1942. nalazilo se osim 3.645 žena i 393 muškaraca još i 5.531 djece. Od 3. do 5. kolovoza iste godine iz tog je logora spašeno svega 2.106 djece koja su bila odvedena u Jastrebarsko.) Sisak i 106 djece smještene u prihvatilištu u Zagrebu. Sudbina ostale djece iz logora Mlaka nije ml poznata (Zene Hrvatske u NOB-u, II, n.dj., 373).

16) Opš. Isto. 378–383 i prema: Popisu (v. bilj. 7). Inače, »Caritas« je bila organizacija (osnovana 1923. u Zagrebu) pod vrhovnim vodstvom rimokatoličke kurije i za vrijeme rata vrhovni je nadzor nad njom pripadao zagrebačkom nadbiskupu, dok je operativnim dijelom poslova upravljao kanonik Milostislav Ciko (V. Novak, Magnum crimen, Zagreb, 1948, 824–830; Zene Hrvatske u NOB-u, II, n.dj. 377–378).

17) Do osnivanja karantene dolazi tek 15. kolovoza 1942. dolaskom djece iz Gornje Rijeke.

od Jastrebarskog) i u njih je smješteno oko 2.000 djece. Upraviteljica u logoru u Jastrebarskom i Reci bila je časna sestra, poznata po svojem nehumanom i surovom postupku prema djeci, ali i prema svem onom medicinskom i drugom osoblju koje je činilo sve da bi spasilo tu nevinu i do tada već teško napućenu djecu.

Treba spomenuti da su djeca u logore stizala potpuno iznurena i gotovo gola, a unaprijed nije bilo ništa priređeno ni za njihov smještaj ni za prehranu. Barake nisu bile očišćene, još su bile pune izmetina, bez električne struje, vode, osnovnih sanitarnih prostorija itd., za ishranu je bilo nabavljeno samo nešto živežnih namirnica (kukuruzno brašno, npr.). Zbog toga je osoblje Crvenog križa, uz pomoć okolnog stanovništva, usprkos prijetnjama upraviteljice, krišom počelo uređivati te improvizirane nastambe i nabavljati hranu (prvenstveno mlijeko koje su okolni seljaci dobrovoljno davali), pokrivače i drugo. Pri tom treba imati na umu da su djeca bila potpuno fizički iscrpljena od boravka u prijašnjim logorima i da su bolovala od niza raznih bolesti. Sliku zdravstvenog stanja te djece najbolje ilustrira broj bolesti. Konstatirano je oko 400 slučajeva dizenterije (i to najteže vrste); oko 300 slučajeva ospica (sa ili bez upale pluća); oko 200 oboljenja tifusa; veoma mnogo skorbuta (najtežeg oblika s ispadanjem zubi); oko 200 slučajeva difterije; 100 zaušnjaka, a neobično je bilo mnogo gnojnih infekcija. Visok mortalitet u logoru posljedica je kombinacija tih bolesti jer je većina djece bolovala od nekoliko bolesti najednom. U oba logora, prema izvještaju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača čijim sam se podacima služila, u srpnju god. 1942. umrlo je 153 djece, u kolovozu daljnjih 216, u rujnu 67 i u listopadu 8 djece, dok je u bolnicama u Zagrebu za to vrijeme umrlo svega petoro djece, tj. ukupno je od srpnja do kraja listopada 1942. umrlo 449 djevojčica i dječaka u dobi do 14 godina starosti. Mrtvu djecu pokapalo se — po desetak zajedno — u drvenim sanducima (za šećer!) uz ogradu logora.¹⁸

Borci IV kordunaške brigade napali su 26. kolovoza 1942. Jastrebarsko u kojem upravo u to vrijeme nije bilo jačih neprijateljski snaga, budući da su bile u jednoj od akcija na Plješivici. Partizani su ušli u logor i odveli sa sobom veći broj zdravije i snažnije djece na Kordun i dalje u Bosnu gdje su — ukoliko su preživjela — našla smještaj u dječjim domovima na oslobođenom području. O broju tada odvedene djece postoje razni podaci, ali je sigurno da ih je bilo nekoliko stotina.¹⁹ Uz to je iz logora spašeno daljnjih 1.637 djece koju su uzeli građani Zagreba, Jastrebarskog i seljaci iz okolice, dok je oko 500 djece »bilo kolonizirano po Caritasu«. U bolnici (zgrada dvorca) ostalo je i dalje oko 300 djece koja su tu dočekala i konačno oslobođenje — 1945. godine.²⁰ Dječji logori u Jastrebarskom i Reci rasformirani su u studenom 1942. i kroz njih je prošlo ukupno 3.336 djece; od toga je spašeno — prema podacima Zemaljske komisije — 2.887 dječaka i djevojčica u dobi od 6 mjeseci do 14 godina starosti.

18) Žene Hrvatske u NOB-u, II, n.dj. 385–386. Međutim, na podignutom spomeniku u Jastrebarskom nalazi se podatak o 468 djece pokopano uz ogradu mjesnog groblja. Nedostaju mi izvori da bih sa sigurnošću utvrdila koji je od tih podataka najtočniji.

19) O broju tada odvedene djece najčešće se spominju podaci od 700 do 727 djece (usp.: Zbornik NOR-a, V, knj. 32, 423; T. Mikulić, Sjećanja i zapisi, Zagreb, 1967, 105; D. Lukić, Kozarsko djetinjstvo, n.dj., 49; M. Kolaric, Za veliki susret najmlađih, Kaj, 1–2/1975, 54 i dr.). Međutim, prema zapisnicima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, broj tada odvedene djece iznosio je oko 450 (Žene Hrvatske u NOB-u, II, n.dj., 389).

20) Djecu su u toj bolnici i dalje njegovale učenice (tadašnjih) škole sestara pomoćnica, zatim škole za odgajateljice, škole za nastavnice malih škola i sestre Crvenog križa, časne sestre, kao nadzornice, nastojale su onemogućiti njihov human postupak pri radu i njezi pa su na pojedina bolnička odjeljenja postavljale njima odano osoblje. Kako ni to nije pomoglo, uklonile su sve civilno osoblje i namjestile kao bolničarke i njegovateljice samo časne sestre. Međutim, djeca su već bila toliko oporavljena da smrtnih slučajeva gotovo da i nije bilo. Posljednjih ratnih godina ona su i dalje ostala u zgradi dvorca — kao pltomci dječjeg doma — sve dok ih 9. svibnja 1945. — skrivene u podrumskim prostorijama — nisu oslobodili partizani (E. Sinko, Dječji dom u Jastrebarskom, Vjesnik, 12. VII 1946).

U Zagrebu su tokom 1942. bila osnovana tri Sabirališta i jedan ilegalni dječji dom za djecu koja su toga ljeta i jeseni stizala iz drugih logora. Jedno od najvećih sabirališta bilo je u dvorišnim barakama (tadašnjeg) Zavoda za odgoj gluhonijemih (Ilica br. 113). Prve grupe žena i djece srpske nacionalnosti boravile su u tom sabiralištu samo kraće vrijeme i to od 27. ožujka do 23. travnja 1942. godine.²¹⁾ U lipnju iste godine počinju pristizati nove brojnije grupe: 14. lipnja oko 220 djece, 25. i 26. lipnja oko 400 žena i 180 djece.²²⁾ Bio je to posljednji transport iz kojeg su izdvojene žene i tu smještene jer ono od kolovoza te godine postaje isključivo dječje prihvatilište. U kolovozu su pristizala djeca iz jasenovačkih logora, a od rujna - listopada i djeca iz logora u Sisku, Jastrebarskom i nekih drugih sabirališta (Španovice, Prozora, Broda i dr.). Prema izvještajima uprave Zavoda, u cijeloj 1942. godini ukupno je kroz to prihvatilište prošlo 5.612 djece u dobi od jedne do 16 godina. Isti izvještaj sadrži i statističke podatke o bolestima i smrtnim slučajevima iz kojeg se vidi da su ta djeca bolovala od 38 raznih bolesti u 30.264 slučajeva. U samom Zavodu umrlo je 157 djece, a 215 upućeno je na liječenje u zagrebačke bolnice.²³⁾ Sva ostala djeca predana su građanima ili vraćena rodbini osim onih »koje građani nisu mogli uzeti iz straha da im ne umru na rukama«.²⁴⁾

U (tadašnjoj) Mošinskijevoj ulici (danas: V. Nazora) nalazilo se tzv. Prihvatilište državnih dječjih kolonija (s oko 60 kreveta) i Dom za majke i dojenčad (s oko 40 kreveta). To su bila jedina raspoloživa mjesta za dojenčad u Zagrebu i u njima su boravila samo zdrava djeca dok bi se bolesna odmah smještala u bolnice ili dječje klinike. Međutim, situacija se u ljetu 1942. potpuno mijenja. Prve grupe — njih 30 do 35 — u starosti od nekoliko dana do tri godine, stigle su iz logora u Staroj Gradiški 3. srpnja. Nešto kasnije — 11. i 13. srpnja stigle su nove grupe iz istih logora u dobi od 2 do 8 godina, a zatim 3. kolovoza iz logora Mlaka i 17. istog mjeseca ponovo iz Stare Gradiške. U rujnu su počela stizati i iz logora Sisak. Iz tog logora stigao je posljednji transport 17. listopada 1942. i to je ujedno bila i posljednja grupa djece smještena u tim ustanovama. Ukupno je stiglo oko 800 djece, a računa se da ih je umrlo oko 530. Medicinsko je osoblje nastojalo već kod dolaska transporta da odmah — direktno iz vlaka — što više upravo te najmanje djece preda građanima koji su, unaprijed obaviješteni, dolazili na kolodvor, tražili i uzimali djecu. Od tako odmah preuzete djece umrlo je svega nekoliko dok su se ostala, nakon dužeg liječenja i brižne njege, ipak spasila. Ostala dojenčad smještavana u tom prihvatilištu, usprkos stručnoj njezi, umirala su nakon dan-dva, tako da su krevetići i prostorije od transporta do transporta bili prazni. Treba naglasiti da su ustaše i tu najmanje djecu dovodili iz logora »marvinskim« vagonima, a putovanje je trajalo i nekoliko dana. Natrpani u zatvorenim vagonima, na putu nisu dobivali ni vodu, a od hrane tek nešto malo kruha koji su im na ponekim usputnim stanicama ubacivali ljudi duž pruge kojom je transport prolazio. Dojenčad, ako je i preživjela do Zagreba, zbog teške atrofije, umirala su u najkraćem vremenu. Izliječiti se, prema tome, moglo samo stariju i otporniju djecu, pa su zapravo ona i jedino preživjela. Umrlo djeca pokopana su kao bezimene žrtve, jer su bila obilježena Samo brojem, a ako je na cedulji obješenoj oko vrata i bilo zapisano ime, te su ceduljice na putu nestajale — jer su ih djeca pojela!²⁵⁾

Tzv. Jeronimska dvorana (Tomislavov trg 21) također je poslužila kao jedno od prihvatilišta. Prva grupa od 224 žene iz logora Stara Gradiška (vraćena iz transporta za Njemačku), stigla je 14. lipnja 1942. i nakon boravka od

91

21) V. bli). 7.

22) Odnosi se to na žene i djecu vraćenu zbog bolesti iz Maribora, odnosno Linza (Austrija) iz velikih transporta koji su odvodili logoraše iz Stare Gradiške na prisilni rad u Njemačku.

23) Žene Hrvatske u NOB-u, II. n.dj., 391. 394–395.

24) H. Sremec, Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu, zbornik: četrdeset godina, VII, Beograd, 1961, 449.

25) Žene Hrvatske u NOB-u, II, n.dj., 389–390.

nekoliko dana ponovno je vraćena u logor.²⁶⁾ Djeca iz istog logora stigla su 17. kolovoza, a posljednja grupa od 172 djece iz logora u Sisku došla su 30. rujna 1942. godine.²⁷⁾ Koliko je ukupno djece prošlo kroz to sabiralište, nije poznato, a isto tako nije poznat ni broj umrlih. Pretpostavlja se da je većina te djece umrla, a spasila su sesamo ona koju su uzeli građani. Djeca su i ovdje umirala iz istih razloga kao i u ostalim sabiralištima i dječjim logorima: fizički potpuno iscrpljena, bolesna, neishranjena, puna ušiju, i nevjerojatno prljava. Kod djece, osobito one najmlađe, nisu djelovali više ni instinkti, npr. glad. Odbijala su svu hranu, pa čak i mlijeko koje su im davale liječnice i medicinske sestre.²⁸⁾

Mnogobrojne izjave medicinskog i drugog osoblja, sjećanja preživjelih aktivista pa i djece, kao i ostali izvori, potresna su svjedočanstva o — danas gotovo neshvatljivima — patnjama i kaŕvariji kroz koju su ta djeca prolazila u ustaškim logorima, bez obzira kako su se oni službeno nazivali.

Iako je građanstvo Zagreba masovno uzimalo djecu iz spomenutih sabirališta,²⁹⁾ ipak je određeni broj teško bolesne djece, koju se više nije moglo smjestiti u dječje odjele zagrebačkih bolnica, jer su bili prepuni, ostao i dalje nezbrinut. Zbog toga je zagrebačka partijska organizacija prišla spasavanju te djece tako da je u okolici Zagreba — na Perjavici — pronašla oveću stambenu zgradu, vlasnici su je dobrovoljno ustupili za »dječju bolnicu«. Posredstvom simpatizera-liječnika nabavljena je oprema iz bolničkih magazina, hrana, odjeća i obuća nabavljala se iz dobrovoljnih priloga i iz sredstava koja su davale pojedine organizacije NOP-a u Zagrebu. Stručnu njegu preuzeli su zagrebački liječnici i medicinske sestre. Prva grupa od oko dvadeset djece dovedena je oko sredine ljeta 1942. iz Zavoda za odgoj gluhonijemih, a zatim i nova i iz drugih sabirališta u Zagrebu.³⁰⁾ čim su ta djeca bila prenijeta na Perjavicu »podvrgnuta su najboljem liječenju i prehrani i brzo su se oporavila (...). Bila je to uistinu prava bolnica (iako ilegalna), u kojoj su se primjenjivale tadašnje najmodernije metode liječenja.«³¹⁾ To je sklonište normalno funkcioniralo sve do oslobođenja i ni jedno dijete za to vrijeme nije umrlo. Na početku god. 1944. sestre njegovateljice napustile su bolnicu, a oporavljena i zdrava djeca tada su pod stručnim nadzorom učila gradivo odgovarajućih razreda osnovne škole pa su poslije oslobođenja mogla nastaviti redovno školovanje. Tako se bolnica, zapravo, postepeno pretvorila u pravi dječji dom. Poslije oslobođenja sva su djeca predana roditeljima i rođacima. Treba posebno istaći da su za postojanje te bolnice znali mnogi ondašnji stanovnici, kao I ilegalci i aktivisti iz Zagreba, a da se ipak nije našao ni jedan koji bi je prokazao.

U ovom prilogu — rađenom na osnovu neobjavljenih arhivskih izvora i postojeće literature — ograničila sam se samo na iznošenje faktografije ne ulazeći u poblize razmatranje, u najmanju ruku nehumanog, a najčešće upravo bestijalnog, postupka u logorima. Neboračko stanovništvo, osobito djeca, nije bilo izuzeto od ustaškog terora, što sam nastojala istaći.

26) V. bilj. 22.

27) Prema: Popisu ... (bilj. 7).

28) Zene Hrvatske u NOB-u, n.dj., 394–395.

29) Upozoravam osobito na sjećanja S. Ogrlžović (v. bilj. 3) koja — uz obilje faktografskih podataka — najbolje prikazuje atmosferu u gradu I ponašanje raznih društvenih struktura upravo u vezi akcija spašavanja te djece.

30) Pronađen Je spisak s imenima 36 djece smještene na Perjavici. Kako dokument nema datuma, ne može se sa sigurnošću utvrditi da li je to brojno stanje konačno (IHRPH, bez signature).

31) Z. Sremec, n. rad, 448–451.